BOZKIR KÜLTÜRÜNÜN TİCARET YOLLARININ ORTAYA ÇIKIŞINA ETKİSİ**Kürşat KOÇAK*****Özet**

Bozkır kültüründe ekonominin ağırlık noktasını hayvan sürülerinin beslenmesi ve onlardan ürün elde edilmesi meydana getiriyordu. Hayvan ekonomisinin yanında başta metal ve ahşap ürünleri olmak üzere çeşitli ürünlerde üretilmekteydi. Ancak hayvancılık ürünlerinin bol olmasına karşın diğer ürünlerin azlığı söz konusuydu. Bunun üzerine Bozkır kültürü sakinleri ticareti öğrenmişlerdir. Ticaretin meydana gelmesi için arz ve talep olması gerekiyordu ve bunun için şartlarda olgunlaşmıştır. Özellikle Türkler önceleri ihtiyaçlarını karşılamak için üretim fazlalarını değiş tokuş yoluna gitmişlerdir. Üretim fazlası ürünler değerli metal veya para karşılığı değişiminin başlamasıyla doğu ve batı arasında insanların rahat ulaşım sağladıkları ilk göçlerin meydana geldiği düzlükler üzerinden taşınıp satılmaya başlamıştır. Bu yollar doğanın izin verdiği düzlüklerde meydana geldiler ve düz yollardan insan ve hayvanlar kervanlarla mal taşımaya başladılar. Atlantik okyanusundan Pasifik okyanusuna yaklaşık onbin kilometre uzunluğunda olan ipek yolu sayesinde dünya medeniyet tarihi değişti. Bu yolların stratejik geçiş noktaları ve daha önemlisi kavşak merkezlerinde Türkler yaşıyordu. Türkler bu ticareti en önemli figürleri olmuş ve ticaret yolları tamamen denizlere kayana kadar söz sahibi olmuşlardır.

Anahtar Kelime: Türkler, Bozkır, Ticaret, İpekyolu**THE EFFECT OF STEPPE CULTURE ON COMING UP TRADE ROADS****Abstract**

The baseline of economy in steppe culture is consisted of herds products. Besides, other kinds of products, such as metal and wood, were being produced. While the amount of herds products were a lot, the amount of other products were not enough. Especially, for this reason the residents of steppe culture learned how the trade. Offer and request is essential for trade. Turkish exchanged their goods for their other needs. The products, metal and other stuff were sold in the fields around the migration roads between the East and the West. These roads emerged in the plain places where the nature is suitable for transportation. And then metal, jewellery and other products were sold around these roads after money Exchange was started. Also, around these roads, people started to carry goods with caravans. The world's civilizations history changed thanks to the silk roads, where is between Atlantic ocean and Pasific ocean, about ten thousand kilometer. Turks lived in the cross roads and strategic transit points of these roads. Turks were the important figures of this trade and had a voice until these trade roads extended over the seas.

Key Words: Turks, Steppe, Trade, Silk Road**Giriş**

Bozkır kültürünün ilk ortaya çıktığı ve meydana geldiği bölge Asya kıtasıdır. Bu kıta dünyanın en büyük kıtası olup ortasındaki bölgeye ise Türkistan (Orta Asya) ismi verilmektedir.

* Doç. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
kocakkursat@nevsehir.edu.tr

Batıda Hazar denizi, doğuda Kadirkan (Kıngan) dağları, kuzeyde boydan boya Sibirya, güneyde batıdan doğuya doğru Hindukuş dağları Pamir yaylası, Altın dağları, Tibet, Çin seddi ile sınırlanmış bulunan 15 milyon kilometre kareyi aşan yüz ölçümü ile büyük dağ silsileleri ve büyük ve sayıları kabarık çöllerin bulunduğu, tam bir karasal ikliminin hüküm sürdüğü devasa bir coğrafyadır (Gökalp, 1973, s. 3).

Türklerin ilk ana yurdu, Altay ve Sayan (Kögmen) dağları çevresi ile bu dağların kuzey batı bölgeleridir. Fakat diller üzerinde yapılan mukayeseli çalışmalarla Türk anayurdunun bu bölgelerle sınırlı kalmadığı, Türklerin buradan doğuya, batıya ve güneye doğru gittikçe yayıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela Türkler, M.Ö. 2 bin yıllarının ortalarından itibaren Altay dağlarından Ural dağlarına ve Yayık nehrine kadar olan geniş bozkır sahaya tamamen yayılmışlardır. Türklerin batıya doğru yayılmalarında Orta Asya'nın coğrafyası adeta yön ve yol gösterici bir rol oynamıştır: Türk anayurdundan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı dağlarının birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan bir düzlükle karşılaşmışlardır. Coğrafyacıların Cungarya, (Doğu Türkistan) Türklerin ise Yarış Ovası adını verdikleri bu düzlük, tabiatın kavimlere açtığı adeta bir kapı durumundadır. Bundan sonra Cungarya'nın hemen batısında ortaya çıkan Tarbagatay dağlık arazi ise, Türklerin önünde önemli bir engel teşkil etmemiştir. Tarbagatay'ı kolayca aşan Türkler, Kırgız bozkırı veya Turan ovası adı verilen bugünkü Kazak bozkırlarını tamamen kaplamışlardır. Bu duruma göre, Cungarya ile Hazar denizi arasındaki bozkır saha Türklerin ikinci anayurdu olmuştur (Koca, Türklerin Göçleri ve Yayılmaları, 2002, s. 651).

Bozkır coğrafyasında Türkler milattan evvel on iki yüzyıldan önce tarım ile uğraşan yerleşik bir toplum olduğu düşünülmektedir Orta Asya'nın en eski kültür merkezlerinden biri ve yerleşik olanı Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında Anav (Anau) adını taşıyan yerden ortaya çıkarılmıştır. Burada yapılan kazılarda M.Ö. 4000-1000 yılları arasında tarihlendirilebilen oldukça gelişmiş yerleşik bir kültüre rast gelinmiştir. Güneşte kurutulan tuğlalardan yapılmış evlerde oturan Anav insanı, at, koyun, sığır besliyor ve çiftçilik yapıyordu. Aynı yerleşik kültürün bir benzeri de Aral gölü çevresinde (Kelteminar kültürü: M.Ö. 3000) ve Anav yakınlarındaki Namazgahtepe'de bulunmuştur. Namazgahtepe'de yapılan kazılarda, M.Ö. 2500 yıllarına ait dibekler ve bakırdan çeşitli süs eşyaları ele geçirilmiştir. Öyle anlaşıyor ki, bu kültürün insanı, tarihin oldukça erken sayılabilecek bu döneminde, arpayı ve buğdayı dibeklerde öğütüp, un ve ekmek yapmayı, daha önemlisi maden işlemlerini öğrenmiş bulunuyordu. Bu kültür bilim adamlarınca at besledikleri için Türklere mal edilmiştir (Koca, Türklerin Göçleri ve Yayılmaları, 2002, s. 652). Anav kültüründen sonra Afanesyova kültürü (M.Ö. 3000-1700) Türk anayurdundaki bu eski kültüre Abakan bozkırlarında rast gelinmiştir. Abakan veya en önemli buluntu yeri olan Afanesyova adıyla tanıtılan bu kültür, sadece Abakan bölgesi ile sınırlı kalmamış, Altay dağlarından Etil (Volga) nehrine kadar geniş sahayı kaplamıştır. Çakmak taşlarından ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler, kırmızı ve beyaz kuşaklı basit çömlekler, işlemeli metal aletler, maden işleyen aletler (Ögel, 1991, s. 18; Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, 2010, s. 23) bulunmuştur. Dünya tarihinde Kalkolitik Çağ (Bakır Çağı) M.Ö. 5000-3000 yılları arasına genel olarak tarihlendirilmektedir. Bu çağda ise Merkezi Asya'da bazı kültürler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan M.Ö. III. binyılın sonu ile ikinci binyılın başına tarihlenen, Altay dağları Minusinsk bölgesindeki Bateney kasabası yakınlarında Afenesyova kültüründe çıkarılan kurganda bulunan defin çukurunda az miktarda temren ve kemik eşya bulunmuştur. Süs eşyası olarak da bakırın kullanılması taş devrinden kalkolitik çağa geçildiğini göstermiştir (Çoruhlu, 2007, s. 33). Bu buluntular Afanesyovo insanın maden devrine girdiğini, avcılık ve hayvancılık yaptığını göstermektedir. At ve koyuna ait kemikler ilk defa yan yana gömülmüştür ve bu kavimler avcılıkla beraber çobanlılığı da beraber yürüttüğü anlaşılmaktadır (Ögel,

1991, s. 18). Türklere ait olduğu düşünülen ve Bozkır atlı kültürünün ortaya çıktığı düşünülen kültür ise Andronova kültürüdür denilebilir.

Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700-1200): Afanesyovo'nun devamı olarak kabul edilen Andronovo kültürü, Tanrı dağları ve Balkaş gölünden Yayık nehrine kadar uzanan bozkır sahasında gelişmiştir. Bu kültürü oluşturanların beyaz, brakisefal(yuvarlak kafalı) tipte, atlı savaşçı bir kavim olan Türkler' in ataları olduğu tahmin edilmektedir. Bu kültürün en önemli buluntuları geniş ağızlı, düztabanlı, kulpsuz ve süslü kaplar, taş kaşıklar, ok uçları, kemik iğneler, kabızalı hançerler, saplı baltalar ile inci ve küpe gibi süs eşyalarıdır. Ayrıca tunçtan ve altından yapılmış eşyalar da ilk defa bu kültürde örülmüştür. Çinliler, tunç yapmayı Andronovo kültürü insanından yani Türkler' in atalarından öğrenmiştir. Andronovo kültürünün temsilcileri, atın ve koyunun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeyi öğrenmişlerdir (Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, 2010, s. 23).

Bozkır kültür oluşum safhaları içerisindeki en önemli gelişme metalin bol miktarda işlenmeye başlanmasıdır. Türkmenistan da olduğu gibi bakırın insan hayatına girmesi diğer bölgelerde de aynı zaman dilimine rast gelmekte ve bu devre bronz çağı denilmektedir. Kafkasya'da M.Ö. dördüncü bin yıl boyunca Kafkasya'nın ana bölgesinin güneyinde bazı Azerbaycan topluluklarının saf bakırdan alet yaptıkları bilinmektedir. Takip eden süreçte ise bakırın içeriğinde arseniğin olduğu görülmektedir. Kafkas orijinli arsenik bronz Dinyeper'in batısı ve Volga havzasının doğusu ve kuzeyinde 55. Enlem ve paralele ulaşmıştır. Bu yayılmada şaşırtıcı olan ise ticaretin külçe halinde yapılmamasıdır. Çünkü Bozkır ve Orman kavimleri metali alırken işlenip ürüne dönüştürülmüş olarak tercih etmekteydi. Bu ürünler ise ticaret noktalarından uzakta bakır rezervlerinin yanında yapılmaktaydı ve tüm bölgeye buradan dağıldığı için yerel ürünler yoktu. Metalden özel ürünler ve kopyalarda yapılmaya başlanmıştır. Kafkasya'da kuzey ve doğu sınırları ötesinde yeni metal işleme merkezleri ortaya çıkmıştır. Bu durum Kafkas sahasında ve ticaretinde yeni bir etki yarattı. Kuzeyde, Urallar da yerli avcı ve balıkçı kabile halkları bile maden eritme ve dökmede aktif hale geldiler (Jettmar, 1971:7). Metalin işlenmesi ve üretim fazlası ile ticari bir ürün olmuştur. Ticareti yapılan hayvansal ürünlerin yanında metal eşyanın da alım satımı mümkün olmuştur.

Ticari Yolların Ortaya Çıkışı

Bozkır kültüründe ekonominin ağırlık noktasını hayvan sürülerinin beslenmesi ve onlardan ürün elde edilmesi meydana getiriyordu. Hayvan ekonomisinin yanında başta metal ve ahşap ürünleri olmak üzere çeşitli ürünlerde üretilmekteydi. Ancak hayvancılık ürünlerinin bol olmasına karşın diğer ürünlerin azlığı söz konusuydu. Bunun üzerine Bozkır kültürü sakinleri ticareti öğrenmişlerdir. Ticaretin meydana gelmesi için arz ve talep olması gerekiyordu ve bunun için şartlarda olgunlaşmıştır. Özellikle Türkler önceleri ihtiyaçlarını karşılamak için üretim fazlalarını değiş tokuş yoluna gitmişlerdir. Zamanla değerli metal ve ürünler ortaya çıkınca takas onların aracılığıyla gerçekleşmiştir. Örneğin Türkler yetiştirdikleri üstün kaliteli atları Çine ipek karşılığı vermişler ve ipeği 'de daha batıya satmışlardır. Bu durum ise Roma ve Avrupa'ya kadar ipek yolunun ortaya çıkışını sağlamıştır. Üretim fazlası ürünler değerli metal veya para karşılığı değişiminin başlamasıyla doğu ve batı arasında insanların rahat ulaşım sağladıkları ilk göçlerin meydana geldiği düzlükler üzerinden taşınıp satılmaya başlamıştır. Bu yollar doğanın izin verdiği düzlüklerde meydana geldiler ve düz yollardan insanlar kervanlarla mal taşımaya başladılar. Atlantik okyanusundan Pasifik okyanusuna yaklaşık onbin kilometre uzunluğunda olan ipek yolu sayesinde dünya medeniyet tarihi değişti. Bu yolların stratejik geçiş noktaları ve daha önemlisi kavşak merkezlerinde Türkler yaşıyordu. Türkler bu ticareti en önemli figürleri olmuş ve ticaret yolları tamamen

denizlere kayana kadar söz sahibi olmuşlardır. Bozkır insanı hızlı kavrayışı ile dünyanın merkezi haline gelecek ticaret yollarının hâkimiyetini ele geçirmiş, arz talep ve tüccar güvenliğini sağlamıştır.

M.Ö 7. Yüzyılda Kafkaslardan Tuna'ya kadar uzanan Karadeniz'in Kuzeyindeki bozkırlar boyunca bir imparatorluk kurmayı sağlayacak askeri güce ulaşan İskitler, Kırım merkez olmak üzere uzun mesafeli bir ticaret ağı kurmuşlardır. Karadeniz kıyılarındaki koloni şehirlerinde yaşayan Grekler ile tahıl ticareti yapmış, bunun karşılığında da genel olarak altın almışlardır. İskitlerin bu ticaretten çok kârlı çıktıklarını, İskit hanedan mezarlarından çıkan altın takı örnekleri ortaya koymaktadır (Eroğlu, 2018, s. 2).

Hun çağından itibaren ise yazılı kaynaklara dayalı olarak takip edebildiğimiz Bozkırdaki Türk ticaret hayatı, Türk devletleri tarafından hâkim olunan geniş coğrafyalarda icra edilmiş ve dünya ticareti içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Öyle ki komşu milletlerle kurulan temasta sadece düşmanca değil aynı zamanda iktisadi alışverişe dayalı barışçıl ilişkilerde söz konusu idi. Bu anlamda eski Türk devletlerinde, iktisadi hayatın başlıca tezahürlerinden biri de ticaret ve ticari mübadeleyi icra eden kervanların askeri himayeye ihtiyaç duymasıydı. Bu askeri himayenin çoğu zaman Türk devletleri tarafından gerçekleştirildiği tarihi süreç içinde görülmüştür (Eroğlu, 2018, s. 2).

Doğuda Çin'in üretim fazlasını kendi üretim fazlasıyla değiştirirken zaman içerisinde bu faaliyet artmış batı ya doğru karlı ticari faaliyet halini almıştır. Ticaretin artması ve yüksek karlar sağlanmasıyla Türk Çin mücadelesi de bu coğrafyaya kaymıştır. Örneğin Kuca (Ch'ü-shih) 'da Hunların önemli bir askeri üsleri bulunuyordu. Bu üs vasıtasıyla diğer batı bölgelerini idare ediyorlardı. Fergana ve Wusun gibi bölgelere gitmek için Çinliler buradan geçmekteydi. Çinli General Chao Po-nu, Lou-lan'ı işgal ettikten sonra Kuca üzerine yürüdü. Bu devlet Han İmparatorluğu 'nun denetimine geçince daha batıdaki Fergana ve Wu-sun'lar da Çin'in askeri etkisini hissetmeye başladı. M.Ö. 105 yılında Çin'in Wu-sun'larla evlilik ittifakı kurmasında söz konusu Kuca (Ch'ü-shih) yolunun etkisi olmuştur. Aradan geçen asırlarda İpek Yolu'nun en önemli güzergâhlarından biri buradan geçecektir. Bundan sonraki yüzyılda Hunlar, Kuca (Ch'ü-shih) 'yı tekrar bağlamak için defalarca savaştılar. M.Ö. 60 yılından sonra Hunlar nihayet Ch'ü-shih'nin üzerindeki denetimlerini tamamen kaybettiler. Ancak, birkaç bölge üzerinde bazı zamanlarda etkilerini sürdürdüler. M.S. 123 yılında dahi Hunlar burasını ekonomik ve askeri üs olarak kullanıyorlardı (Taşağıl, 2014, s. 65).

İpek yolu batıdan doğuya doğru, Suriye kıyılarından başlayarak, Dicle ve Fırat nehirlerini geçip Hazar denizinin güney kıyısına varır, oradan bugünkü Afganistan'ın Belh şehrine doğru yönelirdi, ondan sonra Pamir'den geçerek iç-Asya toprağına ulaşır ve orada mahalli yol sistemine katılarak Kaşgar'a kadar giderdi. Çin sınırında, Dun-huang' da tekrar birleşen o büyük ve önemli yol burada üç büyük kola ayrılırdı. Hulasa, büyük batı-doğu İpek-yolu Kaşgar'dan, en güney yolu takiple Khotan'dan geçerek ipeğin hakiki yurduna, Çin'e ulaşmaktaydı. Bu yolu Makedonyalı bir tacir, Maies Titianus geçmişti. Yunan coğrafyacılarından ikisi, önce Tyros Marinus (M.Ö. 100 yıllarında), sonra Ptolemaeus bu yolu onun hikâye ettiğine göre tanıtmışlardır. Doğu ve batı kaynaklarının bu birleşiş son derece dikkate değer, fakat bilhassa bu iki muhtelif menşeli bilgilerin bir araya toplanmasından, Çin kaynaklarının yalnız daha eski olduğu değil, hacmi bakımından da daha önemli olduğu meydana çıkmaktadır (Ligeti, 1998, s. 58).

Ticari yol güzergâhlarını himaye etme anlamında; Göktürk İmparatorluğu döneminde Orta Asya şartlarına göre uzun süreli bir barış ortamı meydana gelmiştir. Böylece Çin'den Bizans'a kadar uzanan ve İpek Yolu adıyla anılan ticaret ağı boyunca uzanan topraklar birleşmiştir. Bu durum farklı etnik yapıya sahip topluluklar arasında, malların ve fikirlerin yayılması için gerekli ortamı sağlamıştır. Göktürkler

bunun yanında hükmedilen coğrafyada fetihler yapmışlar bölgeye Türk nüfusunu getirmişler vede Türk kültürünü yaymışlardır. Bu kültür gündelik hayatta kullanılan eşyalardan dil ve siyasi kültüre kadar ortak özellikler taşımaktaydı (Eroğlu, 2018, s. 2-3).

Göktürklerin uluslararası ilişkilerini etkileyen en önemli olaylardan birisi İpek yolu hâkimiyeti olmuştur Doğuda Çin ile ticaret için mücadele verilirken batıda İran ile mücadele verilmiştir. Bu mücadeleyi batıda veren Göktürkleri ve onların tüccarları Sogdları L. Ligeti eserinde şu şekilde vermiştir:

“Yukarıda gördüğümüz gibi, İpek – yolu, İÇ - Asya'dan geçmekte idi. Şimdi buna, bu yolun mühim bir kısmının Sogd topraklarına dokunduğunu ve bu cihetin doğuştan tacir bir kavim olan Sogdları son derece ilgilendirdiğini de ilave edebiliriz. İÇ - Asya'da ipek ticareti münhasıran onların vasıtasıyla yapıldı. İpeğe karşı olan alakaları öyle bir merak halinde idi ki, bazen yabancı kavimlerin hâkimiyeti altına geçmek bile buna bir tesir yapamıyordu. Sogdlar önce Eftalitaların boyunduruğu altında bulunurlarken, sonra Eftalitaları da süpürüp geçen Batı-Kök Türklerinin hâkimiyeti altına girmişlerdi. Kağan, Sogd tüccarlarının ticaret yapma isteği üzere Maniakh'ın başkanlığındaki bir Sogd heyetini adına yola çıkarmıştı. Maniakh'ın elcilik heyeti Acemler memleketine vardı, fakat bu şerefli ziyaret Acemleri pek sevindirmemişti, çünkü onların hatırına Kök Türk himayesi altında dolaşan Sogd tacirleriyle beraber birtakım münasebetsiz yabancıların da memleketlerine sızacağı, bunların orada etrafı yoklayacakları, arkasından da atlılarıyla beraber Kök Türk kağanının çıkıp gelerek ortalığı altüst edecekleri ihtimali geliyordu. Bu endişe pek de yersiz değildi, Sizabulos Sogd tebaalarının işini öyle şaşılacak bir kolaylıkla üzerine alırken, kafasında gerçekten böyle bir şey dönüyordu. Acem kiralı önce düşündüğü şeyi açıkça söylemeğe cesaret edememiş ve hedefine şark usulü, dolambaçlı yoldan ulaşmak istemişti. Sogd heyetinin arzularını sükûnetle dinlemişti; fakat verilecek cevabı hep ertesi güne atmış ve uzun bir zaman bu işi böyle sallayıp durduktan sonra, nihayet günün birinde vükelasını çağırıp bir divan kurdurmuştu. Acem kiralının Sogd heyetine karşı zaten pek iyi bir niyet beslediği yoktu, heyet ise izin alınırca yeniden gelip gitmeğe hacet kalmasın ve buradan doğru Medlerin memleketine gidilsin gibi bir ileri düşünce ile satacağı ipeklileri de beraberinde getirmişti. Nihayet Sogdlardan nefret eden Eftalit müşavirin de, kiralı ikna ederek ona son sözünü açıkça söyletmesi için lakırdıyı uzatmasına lüzum yoktu. Acem kiralı müsaadeyi vermekten doğrudan doğruya kaçınarak Sogd tacirlerin beraberlerinde getirmiş oldukları bütün ipekli malları satın almış ve hemen sıcağı sıcağına orada, gözlerinin önünde yaktırmıştı. Elçiler ağızlarını açamamışlar, fakat bunun ne demek olduğunu hemen kavrayarak kötü kötü memleketlerine dönmüşlerdi.

Heyet bu soğuk karşılamayı Kök Türk hükümdarına anlatarak şikâyetle bulunmuş, o da belki hediyelerle yahut da şiddet göstermek suretiyle Acemleri yola getirmek mümkün olur diye, yeni bir heyet yollamıştı. Fakat Acemler bu ikinci heyeti de pek güler yüzle karşılamadılar. En iyisi, Acemlerin memleketine uğramamak, yalvarsalar da kendilerine bir parça bile ipek vermemek, bunun yerine uzaktaki Bizans imparatoruyla dostluk kurmaktır. İpek ticareti bakımından bu daha da karlı olurdu, çünkü orada bu mallara olan ihtiyaç ve istek daha fazla olduğu gibi, kurulacak dostluk askeri bakımdan da faydalı olabilirdi, zira Bizanslılarla Acemlerin arası zaten öteden beri acıktı. İşte. Maniakh'ın başkanlığındaki Kök Türk-Sogd elçiliğinin yola çıkarılmasına bu gibi olaylar karar verdirmişti; heyet Bizans

imparatoruna kağanın dostluk ve ittifak teklif eden mektubundan başka çok kıymetli ipekli hediye de götürmekte idi (Ligeti, 1998, s. 60-61).

Göktürk elçileri ellerinde bir Türkçe(İskit dilinde) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, imparator 2. Justinos'a okundu. Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, imparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Göktürk ülkesine doğru yola çıktı. Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından, Talas Nehri boyundan geçerek, Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-dağ (Bizans Ek-tag, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan) 'da bulunan İstemi Yabgu ile Bizans arasında Sasanilere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar (Taşağıl, 2014, s. 136-137).

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler az denecek miktardaydı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise Hunlara uzun süre yetmiyordu. Çin ülkesi ise tarım ürünleri açısından son derece zengindi. Ağır ekonomik şartların zorlamasından dolayı Çin'e karşı akınlar artıyordu. Özellikle çok zor geçen kışlarda hayatlarını sürdürmek maksadıyla Kuzey Çin'e akınlar düzenliyorlar ve ihtiyaçları için gerekli maddeleri yağmalıyorlardı. Zaten normal şartlarda sınır şehirlerinde ticaret yapılıyor. Hayvanın çok önemli yer tuttuğu bozkır toplumunda hayatın devamı adeta hayvancılığa bağlı idi. Evcil hayvan olarak, tabii ki bütün bozkır tarihi boyunca söz konusu olduğu gibi koyun ve at ön plana çıkmıştı. Bozkır şartlarına göre en fazla bulunan at ve koyun sürüleri bir bakıma ekonominin de temeli idi. Diğer evcil hayvanlar olarak sığır ve devenin mevcut olduğunu söylemek gerekir. Hayvancılık ekonomisine dayandığı için fazla miktarda et üreten Türkler, bunu uzun süre koruyabilmek amacıyla et konserve yapıyorlardı. Üstelik bu konserve eti Çin'e ihraç ederlerdi. Hunlar, çoğunlukla başta at olmak üzere canlı hayvan, hayvani gıdalar, konserve et, deri, kösele ve kürk satarlar karşılığında ise hububat ve giyim eşyası alırlardı. Zaman zaman Çin ile ticaret anlaşmaları yapıyorlardı (Taşağıl, 2014, s. 76-77).

Hunlar (Xiong-nuların) ekonomisi temelde göçebe hayvancılığa dayanmaktaydı. Ancak bu üretim tarzı tüm gereksinimlerini karşılayamamakta, kışlaklarında yetiştirdikleri tahıl yetersiz kalmaktaydı. Yiyeceklerinin, giyeceklerinin ve günlük eşyalarının büyük bir bölümünü vaha devletlerinden ve tarımcı toplumlardan ya takas ya da talan yoluyla, ya da savaşlarda ele geçirdikleri köylüleri ve zanaatkarları hizmetlerinde çalıştırarak sağlamaktaydılar. Ayrıca, Çin'den de elde ettikleri büyük miktarda ipekinin bir kısmını kendileri kullanmakta, geriye kalanları "İpek Yolu" kanalıyla Batı'ya göndere kazanç sağlamaktaydılar. Bundan başka, Mançurya, Sibiry'a'nın avcı toplumlarından aldıkları değerli kürkleri ve yetiştirdikleri atları Soğdu tüccarlar vasıtasıyla Çin'e ihraç etmekteydiler. Kısacası Hunlar, Mançurya, Sibiry'a, Batı bölgeleri ile Çin arasındaki ticarete aracılık yaptıkları, vahalardan geçen kervanların güvenliklerini sağlama karşılığı gelir elde ettikleri ve vergi topladıkları düşünülmektedir. Bu nedenle Hunlar bu kaynakları kaybetmemek için verdikleri savaş hayatı bir önem taşıyordu (Otkan, 2018, s. 19).

Kaynaklara göre Doğu ile Batı arasında milattan evvelki devirler, özellikle M.Ö. II. yüzyılda itibaren çok geniş bir ticarî faaliyetler ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi M.Ö. II. yüzyıl Batı dünyasının başlıca temsilcisi Roma imparatorluğu idi ve Akdeniz havzasını elinde bulundurmaktaydı. Doğuya doğru gidildikçe Roma imparatorluğundan sonra İran imparatorluğu gelmekte idi. İran imparatorluğu ile en

doğuda Çin imparatorluğu arasında Orta Asya'ya hâkim Türk Bozkır imparatorluğu vardı (Gökalp, 1973, s. 9).

Doğu ile Batı arasındaki ticarî faaliyetler hem deniz yolu, hem de kara yolu ile yapılmakta idi. Kara yolunun başlangıç noktası Çin idi. Han sülâlesinin doğu başkenti Lo-yang'dan batıya doğru devam eden kervan yolu bugünkü Kan-su eyaletindeki Tun-huag'da ikiye ayrılıyordu. Bir yol İ-hsün, Yü-ni, Chü-mo, Ching-hüeh, Yü-mi, Yü-t'ien(Hotan) P'i-shan, Hsi-yen, So-chü üzerinden Su-lo (Kaşgar)'ya gidiyordu. Bir yol da Lou -lan üzerinden İ-wu (Hami)'ya varıyordu. İ-wu'da üçe ayrılan yolun biri güneye inmekte, öbürü kuzeye çıkmakta, üçüncüsü de batıya doğru uzanmakta idi. Güneye inen yol I-wu'yu İ-hsün'e birleştirdiği gibi kuzeye çıkan yolda Koa-ch'ang, Chiao-ho, İ-chih, Wu-t'an, üzerinden Isık-gölün güneyindeki Ch'ih-ku'ya varmakta idi. Batıya giden yol ise Wei-li, Yen-ch'i, Chieh-chih, Wu-lei, Lun-t'ai, Yen, Ku-mo, Wen-su- Wei-t'ou üzerinden Su-lo(Kaşgar)'da güneyden gelen yol ile birleşmekte idi. Güneyden gelen yol üzerindeki P'i-shan ve So-chü'de yol batıya devam ettiği gibi güneyden ve kuzeyden gelen yolların birleştiği, Su-lo'da da yol Ta-yüan (Fergana) ve K'ang-chü (Soğd) ülkesine doğru uzanıyordu. So-chü'den batıya giden yol Chien- shih (Khoana) üzerinden P'u-t'iao (Baktra-Belh)'a varmakta idi. P'i-shan'dan keza batıya doğru devam eden yol da Hsi-yen, Wu-ch'a üzerinden Sun-hsien'e varıyor ve burada Chien- shih (Khoana)'den gelen yolla birleşip Hint limanlarına doğru gidiyordu (Gökalp, 1973, s. 9-10).

Türk ticari hayatında uzun zaman diliminde değiş-tokuş önemli yer tutuyordu. Eski dünyada paranın ortaya çıkması ve kullanımından sonra Türkler tarafından da ticarete para kullanılıyordu. Özellikle, Çin, İran, Bizans gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı olarak elde ettikleri paralarla ihtiyaçları olan malları satın alıyorlardı. Türklerin ticari faaliyetlerinde ödeme aracı olarak kullandıkları bu paralara “satır” deniliyordu. “Satır” gümüşten yapılıyordu, bunun şekli diske benziyordu (Durmuş, 2016, s. 273-274; Haussig, 1997, s. 20). Türkler çeşitli madenlerden paralar kullanıyorlardı. Altın, gümüş ve madenlerinden paralar kestiriyorlardı. Para olarak kestirilmiş altına “urugluğ altın” deniyordu (Kaşgarlı Mahmûd, 1996, s. I, 147; Durmuş, 2016, s. 274). Altın sikkeye “altın yartmak” adı veriliyordu. Gümüş para için “yarmuk”, bakır para için “kara yarmuk” tabiri kullanılıyordu. Bakırdan yapılmış sikke için “baki” da deniliyordu. Türkler ticareti büyük kervanlarla ya da arabalı dükkânlarla yapıyorlardı. Kervanlar onların hayatında önem taşıyordu (Durmuş, 2016, s. 274). Türkler belli yerlerde toplanmak suretiyle de ticaret yapıyorlardı. Onların toplanarak ticaret yaptıkları yerler pazar haline gelmişlerdi. En çok ticareti yapılan malların adı pazara veriliyordu. Örneğin Hun-Çin sınırında özel bir pazar oluşmuştu. Bu pazarın adı “*At Pazarı Şehri*” olarak biliniyordu. Şehrin isminden de anlaşılacağı üzere, burada daha çok Hun ülkesinde yetişen at ticareti yapılıyordu (Durmuş, 2016, s. 275).

Asya'nın, daha doğrusu Türklerin oturduğu sahanın batısındaki ziraatçı kavimlerle Bozkırın hayvan yetiştirici kavimleri arasındaki ticari münasebetler de dikkate değerdir. Türkler arasında da bir kısım yerleşik halk mevcut ve bunlar içinde sanatkârlar da yer almakla beraber, bunların imalatı yeterli değildi. (Baykara, 2003, s. 143) Genellikle hayvancılık ekonomisi hâkim olan Bozkır kavimleri ile yerleşik ziraatçılar varlıklarını daha iyi şartlarda devam ettirmek için birbirlerinin mal ve ürünlerine muhtaç idiler. Bozkır insanı ziraatçı yerleşiklerden zirâî ürünlerden çok sanayi mamulleri alıyorlardı. Yerleşiklerde buna karşılık göçebelere hem gıda olarak hem de sanayilerine hammadde olarak hayvan ve hayvansal ürünler alıyorlardı. Yerleşiklerin de bu açıdan bozkır mahsullerine ihtiyaçları vardı. Bozkır Türkleri için bu ticaret Orta Asya'nın yerleşik halkının bozkır mahsullerine ihtiyacından daha önemli idi. Zira bozkır insanın ihtiyaçları bu ticaret yoluyla en iyi şekilde karşılanıyordu. Bu bakımdan bozkır insanı, sözü edilen ticaretin kendileri için gösterdiği büyük önemi biliyorlardı. Pazarları ve ticaret kervanlarını

genellikle yağma etmez, onların güvenliğini sağlarlardı (Baykara, 2003, s. 144). Büyük ticaret yolları şehirlerin kurulmasında etkili olmuştur.

Kürk Yolu

Konar-göçer bir ekonomik faaliyet gösteren Türk topluluklarının besledikleri en büyük sürüler koyunlardan ve avcılık faaliyeti sonrası elde edilen yabani hayvanların kürkünden oluşmaktaydı. Organik ve oldukça dayanıklı bir malzeme olan kürk bozkırda bol miktarda üretilmekte ve üretim fazlası ihraç edilmekteydi. Hayvancılıkla uğraşan Türkler için çalılara, taşlara ve soğuğa karşı dayanıklı elbiseler gerekli idi. Özellikle atı kullanan Bozkır insanı onun üstünde rahat hareket edebilmesi için çizme ve pantolon giyiyordu. Bu elbiseler dayanıklı deriden yapılıyor ve belini sıkamak vede silahlarını asmak için deri kemer kullanıyorlardı. Soğuktan korunmak için dayanıklı bir malzeme olan kürk ve deri malzeme kullanıyorlardı. Ekonomileri de hayvan sürü yetiştiriciliğine dayandığı için deri ve kürke ulaşımları kolay oluyor ve ihtiyaç fazlasını da satarak gelir elde ediyorlardı. Bununla birlikte kürkler zaman içerisinde İskandinavya'dan Çin'e kadar uzanan ve Kürk Yolu adı verilen ticari bir ağın ana ticari emtiası olmuştur. Hazar ve Bulgar devletlerinin kurulduğu bölgeden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar ve Sayan dağları üzerinden Çin ce Amur Nehri'ne kadar ulaşan güzergâhta, emtiası kürk olan ticari faaliyetler yürütülmekteydi. İpek Yolu'na kuzeyden paralel uzanan bu yola Kürk yolu denilmektedir (Eroğlu, 2018, s. 11).

Asya Hunlarının, Göktürklerin ve Uygurların ülkeleri, doğu-batı; Avrupa Hunlarının, Hazarların ve Bulgarların ülkeleri de Kuzey-güney dünya transit ticaretine aracılık ediyordu. Çünkü Eski Çağdan itibaren Orta Çağın sonlarına kadar faal şekilde işleyen milletlerarası önemli kara transit ticaret yollarının birçoğu, Türk ülkelerinden geçiyordu. Mesalâ Abakan bozkırlarından başlayıp, Güney Sibirya ormanlarının kıyısı boyunca devam ederek, Etil-Kama nehirlerinin birleştiği yere kadar uzanan ticaret yolu vardı. Bu yola üzerinde taşınan mamulden dolayı ilim adamları tarafından “Kürk Yolu” adı verilmiştir. Kürk yolu üzerinden asırlarca sessiz sedasız sincap, sansar, tilki, kakum, samur, kunduz, vaşak, gelincik ve geyik gibi tüyleri güzel ve yumuşak olan hayvanların deri ve postları sevk edilmiştir. Hayvan ve katırlarla Etil Kama üçgeni içindeki Bulgar şehrine getirilen bu deri ve postlar, Etil nehri vasıtasıyla Hazar devletinin merkezi Hanbalık'a (Etil) ulaştırılıyor ve buradan da Bizans ve İslam ülkelerine gönderiliyordu. Bu yolun doğu ucu da, Türk devletlerinin merkezi olan Orkun bölgesinden Çin'e iniyordu. (Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, 2010, s. 168-169).

Kürk Yolu'nun İskandinavya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan güzergâhındaki ticari faaliyetlerin, 6. ve 7. Yüzyıllarda yoğunlaştığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Fakat bu güzergâh boyunca asıl yoğun ticari faaliyetler 8. Yüzyılda görülmektedir. Bu ticari güzergâh İskandinavya'dan başlayarak Fin Körfezi üzerinden Neva ve Ladoga Gölüne ulaşırdı. Daha sonra Volkhov Nehri, İlmen Gölü, Msta Nehri'ni ve bu nehirlerden sonra kara yolu ile İdil (Volga)'e ulaşılp, aynı yolla geri dönülürdü. İdil Nehri'ni takiben Hazar Denizi'ne ulaşılp, aynı yolla geri dönülürdü. Yine İdil'den Urallara uzanan saha da kürk yönünden zengin bir potansiyele sahipti. Ana ticari emtiası kürk olan bu ticarin ağın sınırlarını ele geçen paralardan tespit edebilmek mümkün olmaktadır (Eroğlu, 2018, s. 12).

İpek Yolu

Arkeolojik bulgulara ve tarihi kaynaklara göre M.Ö. I. yüzyıldan itibaren doğuyu batıya birleştiren üç önemli kıtalar arası yol bulunmaktaydı. Bu yollar; İpek Yolu, Baharat Yolu ve Kral Yolu'dur. İpek Yolu'ndan önceki dönemlerde ise, İpek Yolu güzergâhında işleyen Altun Yolu veya halk dilinde Birunze Yolu adında bir ticari yol bulunmaktaydı. İpek Yolu'nun güney güzergâhı ise Kaştaşı-

Yeşimtaşı¹ yolu olarak anılmaktaydı (Eroğlu, 2018, s. 13). Kaşgar'dan Çin sınırına giden üç kervan yolunun en kısası ama aynı zamanda da en tehlikesi olan Güney Yolu'nun önemli bir kısmı Taklamakan çölünden geçirdi. Diğer yollar bu çölü kuzeyden dolanırdı. İşte bu ilk yol üzerinde yeşim taşı üreticisi olan vaha şehirleri bulunurdu. Yeşim taşı Çin'e başka yollar üzerinden de ulaşmış olmasına rağmen, "Yeşimtaşı Yolu" olarak anılmayı hak eden tek bir yol vardı, o da güneyden geçen yoldu. Üstelik bu yolun çöl çıkışındaki doğu ucunda, M.Ö. 1. Yüzyılda Hanlar tarafından yapılmış, kervanların teftiş edildiği küçük bir kale bulunuyordu. Bu kale, birçok tüccar değerli ürünlerini Çin'e bu kapıdan geçirdiklerinden Yeşimtaşı kapısı (Yumen) adını almıştır. Bununla birlikte bu yol kervanlar için o kadar riskliydi ki, daha sonraları, yeşim taşı ticareti, Tanrı dağlarının eteklerini dolanan Kuzey Yolun'da yoğunlaştı (Zarcone, 2009, s. 12-13).

Güneyde Çin'den başlayıp Doğu Akdeniz yoluna ulaşan ve Kürk yoluna paralel uzanan bir yol daha vardı. Bir Alman coğrafyacısı geçen asır içinde keşfettiği bu yola, tıpkı Kürk yolunun adının verilmesinde olduğu gibi tarihi gerçeklere uygun olarak "İpek Yolu" adını vermiştir. İpek Yolu insan eliyle açılmış bir yol değildi. Bu yol, tabiatın ve iklimin hazırladığı geniş vadi yatakları ile kervanların konaklamalarına yarayacak vahalardan oluşmakta idi. Bu vahalarda zamanla şehirler kurulmuştur. Hami, Turfan, Karaşar, Aksu, Koçu(Kuça), Kaşgar, Hotan, Yarkent bunlardan bazılarıdır. İpek yolunun çıkış noktası, Çin Devletlerinin hükümet merkezleri olan C'hang-an ve Lo-yang şehirleri idi. Bu şehirlerden yüklerini alarak hareket eden ticaret kervanları, Budist rahiplerin dinî merkezleri olan Dun-Huang (Bin Buda) mağaraları üzerinden Lop-nor'a ulaşıyordu. Burada ticaret kervanlarının karşısına Taklamakan çölü çıkıyordu. Bundan sonra İpek Yolu ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan biri Taklamakan çölünün kuzey kenarını, diğeri de güney kenarını takip ederek batıya doğru ilerliyor ve her iki kol Kaşgar şehrinde birleşiyordu. Burada tekrar ikiye ayrılan İpek yolunun bir kolu, Pamir dağlarını aşarak Hindistan'a iniyor, diğeri kolu da Maveraünnehir, Horasan, İran ve Suriye üzerinden Akdeniz limanlarına ulaşıyordu (Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, 2010, s. 169).

En erken çağlardan itibaren Ortaçağ sonuna kadar doğu batı kara transit ticaretinde kullanılan en işlek yol İpek yoludur. Bu yolun oluşumunda ipek üretiminin artmasının ve ipek işleme teknolojisindeki gelişmelerin etkisi büyüktür. İpek üretimi ve ipek işleme tekniğindeki gelişmeler devletlerarası şiddetli rekabete sebep olmuştur. Öyle ki bu yolun ana geçiş bölgesi olan Orta Asya bölgesindeki hâkimiyet isteği Hunlardan Uygur hakanlığının sonuna kadar, aşağı yukarı bin yıl boyunca, Türk ve Çin siyasetinin ana hedefi vasfını taşımıştır. Türkler karşısında Çin, İpek Yolu transitini kendi elinde tuttuğu müddetçe savunmada kalmayı tercih etmiş, Türkler de sık sık yaptıkları baskınlarla Çin'i zayıf durumda tutup, Orta Asya'daki hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Göçebe Türkler için ticaret hayatı bir önem taşımaktaydı. Çin şehirleriyle düzenli ticaret yapmak suretiyle ya da akın yaparak ganimet olarak ipek ve başka mallar elde etmekte idiler. Ayrıca bu yol güzergâhının kontrolü ve güvenliğinin sağlanması karşılığında ticari vergiler alınması Hunlardan itibaren Bozkır Türk devletlerinin ekonomileri için oldukça önemli bir gelir kaynağı idi. Ayrıca İpek Yolu güzergâhına hâkim olma düşüncesi Çinliler ile Türkler arasında kıyasıya bir mücadeleye zemin hazırlıyordu (Eroğlu, 2018, s. 13-14). İpek yolunda hâkimiyet kuran güçler ekonomik

¹¹ Çinliler ikibin yılı aşkın bir süre Yeşim taşı ticareti yapmıştır. Kendi madenleri kurduktan sonra yönlerini, Tibet'in kuzeyinde, Tarım havzası ve büyük bir kum çölü olan Taklamakan'ın sınırındaki Türkistan'a, Kunlun dağlarına doğru çevirmişlerdi. Bu bölgenin dağlarında ve ırmaklarından büyük miktarda elde edilen yeşim taşı esasen en saf ve en çok aranan türdü ve yalnızca imparatorun kullanımına ayrılmıştı. En değerli taş olan, vaha kenti Hotan'ın Yeşim taşından, ilk defa Han hanedanının Çinli yazarları bahseder (M.Ö. 140-86). O devirde, çıkarıldığı dağın adıyla "Kunlun yeşimtaşı" olarak ün salmıştı (Zarcone, 2009, s. 9).

olarak büyük bir gelire sahip oluyordu. Ekonomik gücün etkisi ile de eski dünyanın süper gücü haline geliyordu.

Sonuç

Bozkır ekonomisi sürü yetiştiriciliğine dayandığı ve hareketli olduğu için mutlak olarak diğer ekonomilerle alış veriş içindeydi. Modern ekonomiler gibi gerekli tarım ve diğer ürünleri almak için üretim fazlası vermek mecburiyetindeydi. Bu durumda bozkırda kurulan devletler arz güvenliğini sağlamak durumundaydı. Ayrıca sürü besleme mecburiyetinden dolayı da mobilize bir yaşam sürmekte idiler. Türkistan'ın (İç Asya) bütün dağları, yolları ve dağ geçitlerini bilmekte ve buralarda hâkim durumdaydılar. Bu mevcut durum kaçınılmaz olarak bozkır ekonomilerini ticaret yollarının ortaya çıkışında veya güzergâhının oluşmasında birinci etkili faktör haline getirmiştir. Çinin ürettiği mamullere kendi ürettikleri hayvan ve malları da katarak ticaret yollarının en önemli hâkimi ve aracılığı haline gelmişlerdir. Bu aracılık faaliyetleri neticesinde deniz ticaret yolları bulunana kadar yolları açık tutmuşlar ve bu coğrafyada imparatorluklar kurmayı başarmışlardır. Bu imparatorluklar küresel çapta büyüklüklere ulaşmış ve Avrasya jeopolitiğine yön vermişlerdir. Eskiçağlardan yeniçağa kadar Avrasya jeopolitiğinde mühim bir rol oynayan ticaret yollarından bir tanesi Sibiry'a'dan başlayıp Macaristan'a kadar uzanan Kürk yolu olurken diğeri ise etkisini çağlar boyu devam ettiren Çin'den başlayıp Roma coğrafyasına kadar daha ilk çağlarda ulaşan İpek yoludur. İpek yolu üzerinden mal, eşya, hayvan, kültürler ve dahi veba ve başka hastalıklar bile taşınmıştır. İpek yolu o çağda on binlerce kilometre uzunlukta bir coğrafyayı kapsayarak ilk küresel faaliyet olmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Baykara, T. (2003). *Türk Kültürü*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Çoruhlu, Y. (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Eroğlu, E. (2018). *Türklerde Ticaretin Seyri (Onuncu Yüzyıla Kadar)*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Gökalp, C. (1973). *Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S. 552-999)*. Ankara: Emel Matbaacılık.
- Haussig, H. W. (1997). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. Kayseri: Geçit Yayınevi.
- Kaşgarlı Mahmûd. (1996). *Divanü'l Lugati't Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Koca, S. (2002). Türklerin Göçleri ve Yayılmaları. *Türkler Ansiklopedisi* (s. 651-663). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2010). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Ankara: Pelin Ofset.
- Ligeti, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya (çev. Sadrettin Karatay)*. Ankara: Ankara Basımevi.
- Otkan, P. (2018). *Hunlar (Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Taşgılı, A. (2014). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Zarcone, T. (2009). *Yeşimtaşlı Yolu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.